

Skup u Sevilli

Mila Orlić, Ph.D.

Universita' di Modena e Reggio Emilia, Italia

Uvod

Tema rada kojeg ću predstaviti na skupu u Sevilli govori o Drugom svjetskom ratu na području Istre i kontroverzama vezanim za to razdoblje. Ključni argument mog rada je tzv. fenomen "fojbi", koji je u posljednje vrijeme posebno došao do izražaja, ne samo s političke nego i s historiografske strane. Talijanski parlament je 30. 3. 2004. donio odluku da 10. veljače¹ postane "Dan sjećanja na tragediju Talijana i svih žrtava fojbi" i time povratio na političku i povijesnu scenu događaje o kojima se nije puno pisalo, a još manje ih se proučavalo, osim u ekstremnim sredinama talijanske desnice. U zadnje tri godine situacija se potpuno promijenila, jer se o fojbama piše gotovo svakodnevno u novinama, raznim publikacijama, povijesnim časopisima i knjigama.

Drugi svjetski rat na području Istre i fenomen "fojbi"

Prije svega potrebno je objasniti što se uopće podrazumijeva pod terminom "fojbe". Ako na fojbe gledamo kao na prirodnu pojavu, onda ih možemo opisati kao duboke pukotine prouzročene dugodišnjom erozijom vode u kraškim stijenama koje dosežu dubine čak i do dvjestotinjak metara. Takvi oblici jama su posebno prošireni na području Istre gdje ih ima više od tisuću.

Ali ako na njih gledamo iz povijesnog kuta, onda fojbe imaju sasvim drugo značenje, jer se pod tim terminom misli na fenomen pojedinačnog ili grupnog ubijanja ljudi u određenom povijesnom ratdoblju. Tako su fojbe korištene još od davnih dana² uglavnom kao mjesta u kojima su skrivana tijela ubijenih ljudi. Naravno, u različitim razdobljima su se takvi postupci više ili manje koristili, ali u većini slučajeva se radilo o vremenima prelaska s jednog oblika vlasti na drugi, kada su obračuni s neprijateljem bili ključni dio stvaranja te vlasti. Tako je bilo i za vrijeme fašizma, tj. nakon što je na području Istre stupila na vlast talijanska uprava nakon mirovnog sporazuma iz 1920. u Rapallu³. Osim toga upravo u pograničnim zonama kao što je to tad bila Venezia Giulia (tzv. Julijska Krajina), fašizam je dostigao vrhunac što se tiče terora i nasilja nad netalijanskim stanovništvom, tako da je takav oblik fašizma nazvan "fascismo di frontiera" (ili

---

¹ 10. 2. 1947. je potpisan Mirovni ugovor u Parizu između Italije i Jugoslavije kojim su se formalno okončala neprijateljstva vezana za Drugi svjetski rat. Međutim, teritorijalna podjela je okončana tek u listopadu 1954. potpisivanjem Memoranduma u Londonu, tj. definitivno tek 1975. sa Osimskim sporazumom.

² Primjer smrti u fojbama još u XVIII. vijeku naveden je u knjizi V. Bertoše, *Život i smrt u Puli: Starosjeditelji i doseljenici od XVII. Do XIX. Stoljeća*, Skupština Udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pazin, 2002., str.213.

³ Tim sporazumom Italija je osim Istre dobila i Zadar te otoke Cres, Lošinj i Lastovo, a 1924. sa sporazumom u Rimu je dobila i Rijeku koja je do tad imala status slobodnog teritorija (Territorio libero di Fiume).

granični fašizam), jer se znatno razlikovao od fašizma koji je postojao u ostalim dijelovima Italije. Od Mussolinijevog dolaska na vlast ukidaju se sva prava hrvatskog i slovenskog stanovništva: njihove škole, kulturne i političke udruge, tisak, knjižnice, itd., imena osoba i gradova se talijaniziraju, te se izričito zabranjuje korištenje hrvatskog ili slovenskog jezika na javnim mjestima. Cilj ovakve politike je bio potpuno uništavanje nacionalnog identiteta Hrvata i Slovenaca i njihovo asimiliranje, ali taj cilj nije postignut. Naprotiv, takva politika je stvarala još veći odboj prema svemu što je bilo talijansko, pa je tako rođena jednakost talijan = fašist, što će posebno doći do izražaja tijekom Drugog svjetskog rata. Ova, već vrlo delikatna situacija, znatno se pogoršala nakon invazije na Jugoslaviju u travnju 1941., jer baš u tom ratnom razdoblju konfliktni odnos između Hrvata, Slovenaca i Talijana dolazi do vrhunca. Od 1942. počinju deportacije i interniranja u koncentracijske logore, od kojih su najveća dva bila na otoku Rabu i u Gonarsu, iako su postojali i mnogi drugi (oko 200) raspršeni na području Italije, Slovenije i Hrvatske. Ti logori su stvarani posebno za Hrvate i Slovence, odnosno za "Slave", jer su oni smatrani nižom rasom, te se sa njima postupalo slično kao sa Židovima u Njemačkoj.

Nakon kapitulacije Italije 8. rujna 1943., talijanska vojska odlazi iz Istre, vojnici se vraćaju svojim domovima, a stanje unutar tijela (subjekata) vlasti postaje sve više neuređeno: talijanska uprava više praktično ne postoji i stvara se nova narodna vlast koju vode Narodnooslobodilački Odbori kao najviši organi vlasti na novooslobođenom teritoriju. Upravo Oblasni Narodnooslobodilački Odbor za Istru na sjednici održanoj 13. rujna 1943. donosi povijesnu odluku o pripajanju Istre, Rijeke, Zadra i otoka (tj. svih teritorija koji su nakon Prvog svjetskog rata pripali Italiji) Jugoslaviji.

Prvi val fojbi: rujan 1943.

U razdoblju od svega nekoliko tjedana događa se takozvani prvi val fojbi, tj. nasilja nad pripadnicima talijanskog stanovništva. Talijanska i hrvatska historiografija imaju različit pogled na ova zbivanja, pogotovo kad se radi o prirodi tih ubijanja, ali postoje i neke zajedničke točke. Taj prvi val zahvatio je uglavnom unutrašnjost Istre, hapse se i kažnjavaju uglavnom fašisti i eksponenti talijanske vojne i civilne uprave, s namjerom trajnoga brisanja svih tragova dugogodišnje fašističke vlasti u Istri. Međutim, vrlo brzo se uhićenja i ubijanja šire i na civilno stanovništvo, pogotovo na značajne osobe kao što su to bili veleposjednici, odvjetnici, liječnici, učitelji, itd., tj. na sve one osobe koje su mogle negativno utjecati na talijansko stanovništvo, odnosno stvarati stav protiv nove Jugoslavije i narodne vlasti. Uhićenici su dovođeni pred narodne sudove, pretežno u Pazin, gdje su im članovi partizanskih odreda (uglavnom nedovoljno obrazovani ljudi i pravni laici) izricali smrtnu kaznu za koju nije bilo potrebno većih dokaza, dovoljno je bilo svjedočenje nekoliko osoba o tome da je riječ o "narodnom neprijatelju". Mnogo smrtnih kazni izrečeno je i iz osobne osvete, jer nije bilo dovoljno vremena za provjeru iskaza svjedoka pred Narodnim sudovima.

Pitanje je li se radilo o planiranom ili spontanom fenomenu i dalje je otvoreno. Hrvatska historiografija⁴ uglavnom navodi da je riječ o spontanom ustanku ljudi koji su se na svoj način "obračunali" sa fašističkom prošlosti u trenutku kad su došli do oružja, a potom i do vlasti. Talijanska historiografija⁵ se uglavnom slaže s činjenicom da se radilo o narodnom ustanku, ali smatra da to nije bio samo spontani fenomen, nego dijelom planirani i organizirani, čiji je cilj bio

---

⁴ Hrvatski povijesničar koji je najdetaljnije analizirao taj fenomen je D. Dukovski, a potom i M. Mikolić, te M. Manin.

⁵ U Italiji se fenomen fojbi mnogo više istražuje, stoga postoji više radova u odnosu na Hrvatsku. Detaljnije u bibliografiji na kraju.

uništenje talijanske uprave, likvidiranje narodnih neprijatelja, uspostavljanje nove narodne vlasti, te aneksija Istre, Rijeke, Zadra i otoka Jugoslaviji.

Postoje razne procjene broja ubijenih u tzv. prvom valu fojbi koje idu iz jedne krajnosti u drugu⁶: od praktičnog negiranja tog fenomena do pretjerivanja nekih talijanskih publicista koji navode nekoliko tisuća ljudi. Prava istina još uvijek nije poznata jer je vrlo teško ustanoviti ne samo broj stradalih u jamama (zbog njihove prirode i geografskih položaja do čijih dubina je teško doprijeti) nego i nacionalnu pripadnost osoba koje su pronađene u fojbama jer, kao što je već prethodno rečeno, fojbe su bile mjesto skrivanja leševa i za vrijeme fašizma i njemačke okupacije, pa nije uvijek moguće ustanoviti jesu li pronađena tijela talijanskog, slovenskog ili hrvatskog podrijetla.

U listopadu 1943., nakon vrlo kratkog iskustva narodnih vlasti, na teritorij Istre dolazi njemačka vojska koja nakon tzv. *Wolkenbruch* (Prolom oblaka) ofanzive postavlja svoju vlast i stvara *Adriatisches Künstenland* pod čiju upravu dolazi ne samo Istra i Rijeka, nego i gotovo cijela Slovenija, te bivše provincije Udine, Trst i Gorica. U navedenoj ofanzivi jugoslavenska je strana pretrpila velike gubitke: ubijeno je oko 2500 ljudi u samo tjedan dana, uhićene su 1244 osobe, dok je njih 422 odvedeno u koncentracijske logore⁷. Najveći koncentracijski logor bio je u Trstu, *Risiera San Sabba*, u kojem je ubijeno oko 4000 ljudi, uglavnom slovenaca i hrvata, ali i talijanskih antifašista i židova⁸.

Kraj rata i drugi val fojbi

Drugi svjetski rat se u Istri završava u proljeće 1945. kada Narodooslobodilački pokret oslobađa čitavo područje i postavlja svoju vlast. Međutim, jugoslavenska armija se ne zaustavlja u Sloveniji, već oslobađa Trst i Goricu te ulazi u grad Trst 1. 5. 1945., dan prije dolaska savezničke vojske, te uspostavlja svoju upravu. Oslobođenje, tj. okupacija Trsta, je predstavljalo veliki vojni uspjeh, ali i ogroman strateški značaj za buduće težnje Jugoslavije vezane za pripojenje tih područja. Josip Broz Tito je bio svjestan činjenice da je bez fizičke nazočnosti jugoslavenske vojske u tim zonama mogućnost pripojenja Istre i slovenskog primorja vrlo malena, odnosno nepostojeća. Upravo iz tog razloga je gotovo zanemareno oslobađanje Zagreba i Ljubljane (koji su oslobođeni tek tjedan dana poslije, 8. i 11. 5.) da bi se sva vojna snaga usmjerila na zapadnu granicu. Razdoblje "okupacije" Trsta od 1.5.1945. do 12.6.1945. kad je jugoslavenska vojska bila prisiljena napustiti Trst (nakon Beogradskog Sporazuma potpisanog sa savezničkom vojskom), vezano je za tzv. drugi val fojbi. Upravo u tih 40 dana okupacije je izvršen drugi, mnogo veći val hapšenja, nasilja i ubijanja uglavnom talijanskog stanovništva koje se protivilo pripojenju Istre, slovenskog primorja i Trsta Jugoslaviji, te uspostavljanju novih narodnih organa. U ovom valu je stradalo znatno više ljudi, barem nekoliko tisuća, čiji se trag potpuno izgubio jer su mnogi od njih, za razliku od prvog vala fojbi, dospjeli u jugoslavenske zatvore iz kojih se u većini slučajeva više nisu vraćali.

---

⁶ Što se tiče talijanske historiografije, broj oko kojeg se slaže većina povijesničara je između 500 i 700 ubijenih ljudi. Vidjeti Raoul Pupo i Roberto Spazzali, *Foibe*, Mondadori, Milano, 2003.

⁷ Vidi Davide Rodogno, *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940- 1943)*, Bollati Boringhieri, Torino, 2003, str.397-431.

⁸ Vidi Tristano Matta, *La Risiera di San Sabba*, in *Un percorso della memoria. Guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia*, Electa, Milano, 1996, str.127; i Marco Coslovich, *La "Zona d'operazione Litorale Adriatico" e la Risiera di San Sabba*, str.109-111.

Kontroverze oko fojbi:

Fenomen fojbi je još uvijek vrlo osjetljiva povijesna, ali i politička tema. Diplomatska kriza između Italije i Hrvatske, nastala usljed govora predsjednika Italije Giorgia Napolitana prilikom Dana sjećanja na fojbe i egzodus 10. veljače 2007. je upravo dokaz koliko i danas događaji iz Drugog svjetskog rata imaju središnju ulogu prilikom stvaranja novih nacionalnih identiteta. U slučaju Italije radi se o jednoj vrsti revizionizma čiji je primarni cilj osuditi sve totalitarne oblike vladavine, pa tako i komunizam, te konačno "pomiriti" sva sjećanja vezana za Drugi svjetski rat. Upravo iz tog razloga u Italiji danas postoji više oblika "Dana pamćenja": na žrtve nacizma, komunizma, terorizma, itd., ali niti jedan na žrtve fašističke Italije. Pitanje kažnjavanja ratnih zločinaca u Italiji nikada nije riješeno, niti su ikad održani sudski procesi protiv fašista odgovornih za masovna ubijanja nad jugoslavenskim stanovništvom. Ta stranica povijesti se i dalje zanemaruje, dok se potenciraju ostali oblici nasilja, kao što je primjer sa fojbama. Međutim, detaljna analiza tih događaja još uvijek nije u potpunosti provedena, prije svega jer ih je potrebno usporediti sa drugim oblicima terora iz tog perioda, ne samo na području Jugoslavije nego i u Europi. Na taj način ćemo konačno imati opći pogled na fenomen koji se ne bi smio fokusirati isključivo na nacionalni aspekt, nego bi svakako trebalo uzeti u obzir i druga događanja u tom razdoblju na europskoj razini. Tako se i fenomen egzodusa talijanskog stanovništva nakon Drugog svjetskog rata ne može definirati samo kao "protjerivanje od strane jugoslavenskih komunista", nego se on treba uklopiti u opći proces "premještanja" stanovništva u centralnoj, istočnoj i jugoistočnoj Europi nakon završetka rata.

Hrvatska historiografija, s druge strane, bi trebala krenuti korak dalje od pojednostavljene analize fenomena fojbi samo kao reakcije na fašističko razdoblje, te početi s proučavanjem teškoća unutar novih tijela prilikom stvaranja komunističke vlasti. U cilju detaljne i cjelovite analize tog fenomena potrebno je sučeljavanje hrvatske i talijanske historiografije koje do sada još uvijek nije imalo rezultata.

Bibliografija

AA.VV., *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005.

Apih, Elio, *Trieste*, Laterza, Roma-Bari, 1988.

Ballinger, Pamela, *History in exile. Memory and identity at the borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton, 2003.

Cattaruzza, Marina, Dogo, Marco, Pupo, Raoul (a cura di), *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 2000.

Cattaruzza, Marina (a cura di), *Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale 1850-1950*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2003.

Colummi, Cristiana, Ferrari, Liliana, Nassisi, Gianna, Trani, Germano, *Storia di un esodo. Istria 1945-1954*, IRSMLFVG, Trieste, 1980.

Coslovich, Marco, *La "Zona d'operazione Litorale Adriatico" e la Risiera di San Sabba*, in Cecotti, Franco-Pupo, Raoul (a cura di), *Il confine orientale. Una storia rimossa*, "I viaggi di Erodoto", n.34, 1998.

- Crainz, Guido, *Il dolore e l'esilio. L'Istria e le memorie divise d'Europa*, Donzelli, Roma, 2005.
- Di Sante, Costantino (a cura di) *Italiani senza onore: i crimini in Jugoslavia e i processi negati (1941-1951)*, Ombre corte, Verona, 2005.
- Drndić, Ljubo, *Oružje i sloboda Istre*, Glas Istre, Pula, 1978.
- Dukovski, Darko, *Disidenti istarskog fašizma*, "Časopis za suvremenu povijest", n.2, Zagreb, 1995.
- Dukovski, Darko, *Svi svjetovi istarski. Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*, Cash, Pula, 1997.
- Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918-1943*, Cash, Pula, 1998.
- Dukovski, Darko, *Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945-1956*, "Časopis za suvremenu povijest", n.3, Zagreb, 2001.
- Dukovski, Darko, *Rat i mir istarski*, Cash, Pula, 2004.
- Ferenc, Tone, *La provincia "italiana" di Lubiana. Documenti 1941-1942*, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Udine, 1994.
- Ferenc, Tone, *Si ammazza troppo poco*, INZ, Ljubljana, 1999.
- Ferenc, Tone, *Rab-Arbe-Arbissima, Confinamenti-rastrellamenti-internamenti nella provincia di Lubiana. 1941-1943. Documenti*, INZ, Ljubljana, 2000.
- Fogar, Galliano, *Trieste in guerra. Gli anni 1943-1945*, Quaderni di "Qualestoria", Trieste, 1997.
- Giuricin, Gianni, *Istria. Momenti dell'esodo*, Luigi Reverdito Editore, Trento, 1985.
- Giuricin, Luciano, *L'esodo istriano, fiumano e dalmata nella storiografia croata*, "Quaderni di Clio", Napoli, 2000.
- La Perna, Gaetano, *Pola- Istria- Fiume 1943-1945. La lenta agonia di un lembo d'Italia*, Mursia, Milano, 1993.
- Mantelli, Brunello, *Gli italiani nei Balcani 1941-1943: occupazione militare, politiche persecutorie e crimini di guerra*, "Qualestoria", n.1, Trieste, 2002.
- Matta, Tristano, *La Risiera di San Sabba*, in *Un percorso della memoria. Guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia*, Electa, Milano, 1996.
- Matta, Tristano, *L'occupazione italiana della Jugoslavia (1941-1943)*, in Cecotti, Franco-Pupo, Raoul (a cura di), *Il confine orientale. Una storia rimossa*, "I viaggi di Erodoto", n.34, 1998.
- Mattiuz, Olinto Mileta, *Popolazioni dell'Istria, Fiume, Zara e Dalmazia (1850-2002). Ipotesi di quantificazione demografica*, ADES, Trieste, 2005.
- Molinari, Fulvio, *Istria contesa. La guerra, le foibe, l'esodo*, Mursia, Milano, 1996.
- Novak, Bogdan, *Trieste 1941-1954. La lotta politica, etnica ed ideologica*, Mursia, Milano, 1966.
- Oliva, Gianni, *Foibe. Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria*, Mondadori, Milano, 2002.
- Oliva, Gianni, *Profughi. Dalle foibe all'esodo: la tragedia degli italiani d'Istria, Fiume e Dalmazia*, Mondadori, Milano, 2005.
- Orlić, Mila, Lorenzo Bertucelli, *Una storia balcanica*, Ombre corte, Verona 2008.

- Papo, Luigi, *E fu l'esilio. Una saga istriana*, Italo Svevo, Trieste, 1997.
- Petacco, Arrigo, *L'esodo. La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia*, Mondadori, Milano, 1999.
- Pupo, Raoul, *L'esodo degli italiani da Zara, da Fiume e dall'Istria (1943-1946)*, "Passato e presente", n.40, 1997.
- Pupo, Raoul, *Guerra e dopoguerra al confine orientale d'Italia (1938-1956)*, Del Bianco, Udine, 1999.
- Pupo, Raoul, *Slovenia e Dalmazia fra Italia e Trezo Reich (1940-1945)*, "Qualestoria", n.1, Trieste, 2002.
- Pupo, Raoul, *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Rizzoli, Milano, 2005.
- Pupo, Raoul, Spazzali, Roberto, *Foibe*, Mondadori, Milano, 2003.
- Rocchi, Flaminio, *L'esodo dei 350 mila Giuliani Fiumani e Dalmati*, Difesa Adriatica, Roma, 1990.
- Rodogno, Davide, *La repressione nei territori occupati dall'Italia fascista tra il 1940 ed il 1943*, "Qualestoria", n.1, Trieste, 2002.
- Rodogno, Davide, *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940-1943)*, Bollati Boringhieri, Torino, 2003.
- Salimbeni, Fulvio (a cura di), *Istria. Storia di una regione di frontiera*, Morcelliana, Brescia 1994.
- Salimbeni, Fulvio, *Le foibe: un problema storico*, Unione degli Istriani, Trieste, 1998.
- Salimbeni, Fulvio, *Le vicende della Venezia Giulia e della Dalmazia nella storiografia italiana*, in Ventura, Angelo (a cura di), *Per una storicizzazione dell'esodo giuliano-dalmata*, Cleup, Padova, 2005.
- Schiffer, Carlo, *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia*, in Cecotti, Franco-Pupo, Raoul (a cura di), *Il confine orientale. Una storia rimossa*, "I viaggi di Erodoto", n.34, 1998.
- Scotti, Giacomo, *Dossier foibe*, Manni, San Cesario di Lecce, 2005.
- Spazzali, Roberto, *Epurazione di frontiera, 1945-1948. Le ambigue sanzioni contro il fascismo nella Venezia Giulia*, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 2000.
- Troha, Nevenka, "Fra liquidazione del passato e costruzione del futuro. Le foibe e l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia", in Valdevit, Giampaolo (a cura di), *Foibe. Il peso del passato. Venezia Giulia 1943-1945*, Marsilio, Venezia, 1997.
- Troha, Nevenka, *La regione Giulia fra Italia e Jugoslavia. 1945-1947*, "Storia Contemporanea", n.34, 2003.
- Valdevit, Giampaolo, *La questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale*, Franco Angeli, Milano, 1986.
- Valdevit, Giampaolo (a cura di), *Foibe. Il peso del passato. Venezia Giulia 1943- 1945*, Marsilio, Venezia, 1997.
- Verginella, Marta, *L'esodo istriano nella storiografia slovena*, "Quaderni di Clio", Napoli, 2000.
- Vinci, Anna (a cura di), *Trieste in guerra. Gli anni 1938-1943*, IRSMLFVG, Trieste, 1992.

Vinci, Anna, "Il fascismo al confine orientale" in *Storia d'Italia dall'unità ad oggi. Le regioni Il Friuli-Venezia Giulia*, vol.1, Einaudi, Torino, 2002.

Volk, Sandi, *Egzulski skrbniki*, Knjiznica Annales, Koper, 1999.

Volk, Sandi, *Esuli a Trieste. Bonifica nazionale e rafforzamento dell'italianità sul confine orientale*, Kappa Vu, Udine, 2004.

Žerjavić, Vladimir, *Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971*, "Društvena istraživanja", n.4-5, Zagreb, 1993.